

РОЗМЕЖУВАННЯ ПЕРВИННИХ ТА ВТОРИННИХ ЗНАЧЕНЬ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ДІЄСЛОВА

Граматична категорія — це дуже широке значеннєво-формальне поняття, яке інтегрує слова у частини мови або шляхом протиставлення слова дозволяє виразити певні, зафіксовані мовою відношення, наявні в об'єктивній дійсності.

Всі теоретичні вживання будь-якої словоформи можна розділити на прямі (первинні) і непрямі (вторинні). Вторинні ще називають транспозиційними. При транспозиції граматичне значення форми вступає в суперечність зі значенням контексту. Наприклад, форма має значення теперішнього часу (Я іду...), а контекст вказує на минулий час (... вчора по вулиці...).

Чи охоплюється переносне вживання загальним значенням даної форми?

Так, охоплюється, тому, що при транспозиції граматичне значення форми зберігається, проявляючись у тому чи іншому варіанті (наприклад, при вживанні теперішнього історичного минула дія зображується так, ніби вона відбувається у теперішньому часі).

Відповідно до того, що висвітлено вище, при визначенні семантичного змісту форми необхідно мати на увазі: коли говориться про те, що для даної форми та чи інша семантична ознака вилучена, то мається на увазі: вилучена у прямому вживанні. Наприклад: форма минулого вилучає ознаку прямування по відношенню до граматичної точки відліку, хоч при переносному вживанні контекст може вказувати на майбутнє (Якщо вони не прийдуть, ми пропали).

При транспозиції граматичне значення форми не зникає [1: 57].

Однак, зіткнення з суперечливим йому значенням контексту приводить до того, що граматичне значення форми виступає в умовах транспозиції як значення переносне, метафоричне.

Так, при непрямому вживанні часу і контекст і часова форма співвідносять дієслівну дію у часі з дійсністю, однак одне із часових відношень (те, яке передається контекстом) є реальним, а інше (дієслівна форма) — метафоричним.

Наприклад, у теперішньому історичному реальному є значення минулого, а метафоричним — значення теперішнього. У результаті зіткнення форми минулого часу з контекстом, який вказує на майбутнє, майбутня дія позначається так, ніби вона уже відбулася. Аналогічні явища простежуються і при транспозиції інших граматичних категорій. Так, непряме вживання форми 1-ої особи множини при зверненні до співрозмовника (*Як ми себе почуваємо?*) припускає вираз «участливой совокупности»: дію адресата показано так, ніби в ній бере участь той, хто говорить. [4: 453].

Якщо звернути увагу на пряме і непряме вживання форм способу, то можна помітити, що прямим є таке вживання, коли словоформа виступає у своєму категоріальному парадигматичному значенні і має відповідне цьому значенню типове синтаксичне оточення. Напр.: *Хто на користь Батьківщини **трудиться**, той легко з нею не **розлучиться*** (Н.тв.).

У цьому реченні дійсний спосіб означає реальну дію, тобто таку, яка відсутня у минулому чи майбутньому.

До непрямих ми відносимо такі вживання, при яких словоформа змінює своє загальне чи часткове категоріальне парадигматичне значення і відповідне йому синтаксичне оточення. Напр.: *Товариші! **Збираймося** завтра о 7-й годині ранку!* (Розм.).

У цьому реченні дієслово дійсного способу **збираймося**, виражає емоційно-вольове значення наказового способу. Підкреслимо, що при цьому змінюється не тільки категоріальне значення форми — змінюється її синтаксичне оточення.

Розрізняючи первинні та вторинні граматичні категорії, треба пам'ятати, що вторинні форми граматичних категорій можуть взагалі не існувати.

Багатозначність граматичних форм, наявність у однієї форми декількох значень, з яких одне є основним, а інші другорядними, залежними від змісту мовлення, відзначається у працях Ф. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, В. В. Виноградова, а також в описових граматиках.

Підкреслюється зв'язок другорядних часткових значень з основним, але характер співвідношення основного значення і часткових не розкривається, а без розкриття зв'язку основного і часткових значень неможливо вирішити питання про взаємовідношення членів граматичної категорії. Основою для оцінки взаємних відношень членів граматичної категорії є теорія інваріанта Р. Якобсона представника Празької школи функціональної лінгвістики. Інваріантним значенням граматичної форми вважається таке граматичне значення, яке зберігається в усіх контекстах при будь-якому вживанні даної форми, незалежно від лексичних чи синтаксичних факторів. Р. Якобсон визначає інваріантне значення форми, виходячи не з її функціонування в мовленні, а тільки із співвіднесеності її з іншою формою, яка протиставляється першій, що призводить до штучних побудов і натяжок у визначенні загального значення форми [6: 2]. У зв'язку з цим були висунуті серйозні критичні зауваження до теорії загального інваріантного значення.

При лексичній і граматичній полісемії загальне (інваріантне) значення в такому розумінні виявляється дуже абстрактним, бо неможлива інтеграція якісно відмінних елементів — комунікативного змісту та ефектних (стилістичних) відтінків.

Визначення інваріанта як граматичного значення, яке зберігається у всіх контекстах при будь-якому вживанні даної форми, знімає розмежування парадигматичних і синтаксичних характеристик, важливих для виявлення центральних і периферійних значень, стилістично зумовлених і нейтральних. Загальне значення існує в системі мови як основа для виділення тієї чи іншої граматичної категорії, основа для співвіднесення її членів — граматичних форм.

Аналізуючи функціонування граматичної форми в різних умовах вживання, вважаємо доцільним виділити основне чи первинне значення і показати його зв'язки з частковими чи вторинними значеннями, які створюються в результаті впливу елементів контексту на основне значення граматичної форми як значення, яке мінімально залежить від контексту і визначається тільки системними протиставленнями.

О. В. Бондарко розглядає загальне значення як інваріантний семантичний потенціал даної форми, який не є однорідним цілісним значенням, а являє собою комплекс семантичних функцій і комплекс відношень до цих функцій. Загальне значення в такому розумінні узагальнює все інваріантне і граматично значиме, що виявляється в часткових значеннях. Хоч форма в контексті може виражати то одне, то інше значення, але відношення до певної семантичної ознаки, яка є основою для такого варіювання, завжди постійне. Отже, ідея інваріантного відношення граматичної форми до певної семантичної ознаки дає підстави О. В. Бондарку вважати загальне значення інваріантним [2: 88].

Дослідник пропонує такий підхід до переносного вживання граматичних форм: загальне значення охоплює ті значення, які виникають при транспозиції форми, але не охоплює значення, яке йде від контексту, бо останній суперечить значенню форми.

Таке теоретичне обґрунтування інваріантного значення граматичних форм та співвідношення інваріанта з варіантами О. В. Бондарко досить переконливо застосовує до аналізу граматичних категорій дієслова [3: 142]. Але визначення семантичного змісту форм 2-ої особи однини і множини суперечить теоретичному розв'язанню питання про переносне вживання форм.

Форми 2-ої особи однини і множини не виражають і не виключають участі мовця, тобто можуть виражати участь мовця в певних умовах контексту, а це можливо лише при транспозиції.

Отже, загальне значення форм 1-ої особи однини і множини охоплює те значення, яке створює контекст.

Парадигматичне значення не охоплює цілком ті значення, які виникають при переносному вживанні форми. При транспозиції первинне значення змінюється під тиском контексту і виникають синтагматичні (вторинні) значення. Отже, парадигматичне (первинне) значення бідніше суми тих функцій, які виконує форма в різних умовах вживання.

При певних умовах вживання, які регулярно повторюються, члени граматичної категорії можуть втрачати ознаки, що їх розрізняють, і зближуватись за значенням.

Напр.: Як *станеш* отак було на шляху та як *глянеш* на схід (Остап Вишня).

Синтагматичне (вторинне) значення однієї форми 2-ої особи однини зближується з парадигматичним (первинним) значенням 1-ої особи однини, і виникає контекстуальна граматична синонімія, як результат нейтралізації опозиції граматичних форм на синтагматичному рівні.

Розрізняють парадигматичну (первинну) і синтагматичну (вторинну) нейтралізацію. Парадигматична нейтралізація відноситься до плану вираження, а синтагматична нейтралізація — до плану змісту.

Синтагматична нейтралізація протиставлення особових форм зумовлюється контекстом, вона виникає при переносному вживанні форми, тобто при транспозиції. Транспозиція і синонімія — це дві сторони одного і того ж явища. С. К. Кварцевський підкреслював закономірний зв'язок між багатозначністю і синонімією. Цю закономірність він назвав асиметричним дуалізмом мовного знака, який полягає в тому, що межі знака і значення не збігаються, між ними немає прямолінійного співвідношення, бо один знак може мати декілька значень, а одне значення може виражатися різними знаками.

Отже, транспозиція приводить до виникнення нового значення знака, який вступає у відношення синонімії до значення іншого знака, що не

транспонується. У результаті переміщення члена опозиції в умови вживання свого протичлена нейтралізуються розрізнявальні ознаки протичленів. Транспозиція — один із засобів реалізації синтагматичних значень граматичної форми як члена опозиції [5: 105].

Отже, своєрідність граматичної форми полягає не лише в її багатозначності, а і в можливості появи у неї емоційно-експресивних відтінків, які створюються переносним вживанням, коли граматичне значення використовується для вирішення стилістичного завдання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст.- Л., Наука, 1971.- 116 с.
2. Бондарко О. В., Буланин Л. Л. Русский глагол,- Л., Просвещение, 1967.- 192 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык. - М., Высшая школа, 1972. - 614 с.
4. Шендельс Е. И. Транспозиция временных форм.- М., Высшая школа, 1968.- 254 с.
5. Якобсон Р. Морфологические наблюдения категории времени в современном русском языке.- Л., Наука, 1963.- 351 с.